

३. मी कोण आहे? मी काय आहे?

- प्रस्तावना
- भारतीय तत्त्वज्ञान
- पाश्चात्य तत्त्वज्ञान
- वैज्ञानिक दृष्टिकोन

प्रस्तावना

‘मी कोण?’ हा प्रश्न आपण स्वतःला क्वचितच विचारतो किंवा खरे तर विचारतच नाही. अनोळखी व्यक्तीशी भेट झाल्यावर अर्थातच ‘हे कोण?’ असा प्रश्न पडतो. आपण त्या व्यक्तीला ‘तू / तुम्ही कोण?’ असे विचारतोसुद्धा! ती व्यक्तीही आपल्याला तोच प्रश्न विचारते. पण या प्रश्नांनी ना आपण गोंधळतो, ना ती व्यक्ती! आपण एकमेकांना आपापली ओळख करून देतो. ही ओळख नाव, गाव, शिक्षण, व्यवसाय, आवडीनिवडी, छंद अशी लांबलचकही असू शकते किंवा फक्त नाव सांगून संपूही शकते. आपल्याकडे महाविद्यालयाचे ओळखपत्र असते, आधारकार्डही असते. त्या ओळखपत्रावर आपली काही विशिष्ट माहिती आणि छायाचित्रही असते.

काही ठिकाणी प्रवेश मिळवण्यासाठी किंवा बँका, सरकारी कचेऱ्या यांमधील कामासाठी ही ओळख आवश्यकही असते आणि पुरेशीही. मात्र, दोन व्यक्तींमधील संबंधांसाठी एवढी औपचारिक ओळख

सहसा पुरी पडत नाही. अगदी प्रवासात एकमेकांना भेटणाऱ्या व्यक्तींमध्येही जे नाते तयार होते, त्यात या औपचारिक ओळखीखेरीज परस्परांचे स्वभावविशेष, मते, सवयी, व्यक्त होण्याच्या पद्धती इत्यादींचाही वाटा असतो.

कित्येकदा छोट्याशा भेटीतही एखाद्या व्यक्तीशी आपला दाट परिचय होतो असे वाटते. काही वेळा खूप वर्षे ज्या व्यक्तीशी आपला संबंध आहे त्या व्यक्तीला आपण खरे म्हणजे ओळखलेच नाही की काय असे वाटायला लावणारे क्षण येतात. एवढेच काय, आपण स्वतःलाच स्वतःच्या वागण्या-बोलण्याने कधीकधी चकित करून टाकतो. ‘मी असे करू शकेन / वागू शकेन असे मलाच कधी वाटले नव्हते’ असे उद्गार आपण काढतो. हो ना? असे असेल तर त्याचा अर्थ असा नाही का होत की आपण स्वतःलाच पूर्णतः ओळखलेले नाही? आपली आपल्याशीच नीटशी ओळख नाही? ‘तू कोण?’ या प्रश्नाला समोरच्याला समजेल, पटेल, पुरेसे होईल असे उत्तर आपण देऊ शकतो हे खरेच, पण एका दृष्टीने पाहता त्या व्यक्तीला करून दिलेली ही ओळख तशी वरवरचीच असते. कारण ‘मी कोण?’ हा प्रश्न स्वतःलाच विचारून त्याचे उत्तर आपण शोधलेलेच नसते.

तसे बघायला गेले, तर व्याकरणदृष्ट्या ‘मी’ हे प्रथमपुरुषी, एकवचनी सर्वनाम आहे हे आपल्याला सगळ्यांना माहिती आहे. प्रत्येकजण स्वतःबद्दल बोलताना ‘मी’ हे सर्वनाम वापरतो/वापरते. म्हणजे प्रत्येकाचा ‘मी’ हा इतरांच्या ‘मी’पेक्षा वेगळा असतो, एकमेवाद्वितीय असतो. ‘मी म्हणजे काही तू नव्हेस असे बोलायला/करायला/वागायला’ असे आपण कुणाला ना कुणाला सुनावलेलेच असते. आपला ‘मी’पणा हा इतरांपासूनचा ‘वेगळेपणा’ असतो. ओळखपत्रात असलेली आपली माहिती, बहुसंख्य वेळा जात, धर्म, वय, लिंग, वर्ग, शिक्षण यांच्या संदर्भात आपली ओळख करून देते. त्यामधून आपले सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक स्थान स्पष्ट होते. आपल्याच

आर्थिक-सामाजिक स्तरांवर अनेक व्यक्ती असू शकतात. म्हणजेच आपण आणि इतर अनेक व्यक्ती आधी पाहिलेल्या निकषांनुसार एकसारख्या असू शकतात. मात्र, आपल्या वागण्या बोलण्याच्या, विचार करण्याच्या पद्धती, आपल्या लकबी, सवयी, आपल्या भाव-भावना, मते, मूल्ये, विचार हे जास्त करून व्यक्तिगत, वैयक्तिक स्वरूपाच्या असतात. ज्याला आपण इतरांपेक्षा वेगळा 'मी' समजतो तो या सगळ्या घटकांचे वैशिष्ट्यपूर्ण रसायन असते. यांमधील कित्येक घटक हे बदलणारे, बदलू शकणारे असतात, बदलतही असतात.

चला करूया!

तुमच्या लहानपणापासूनच्या फोटोंचे कोलाज तयार करा. सर्व कोलाज एकत्र करून त्याचे वर्गात प्रदर्शन भरवा.

आपली मात्र अशी समजूत असते, की हे सर्व बदल 'माझ्यात' झाले आहेत. म्हणजे सत्तामीमांसेची परिभाषा वापरायची तर असे म्हणता येते, की 'मी' हे असे एक द्रव्य आहे ज्या संबंधात हे बदल होतात.

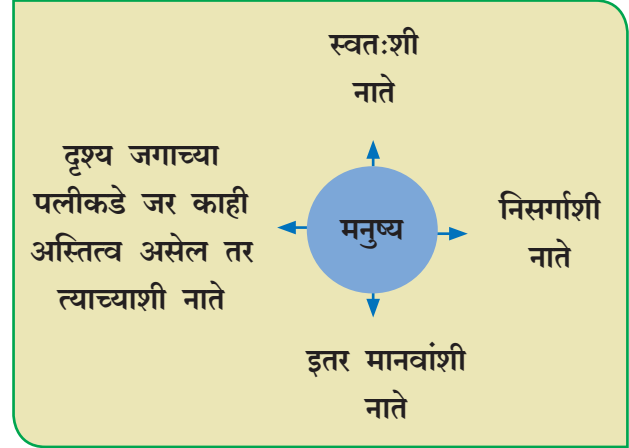
चला करूया!

'मी'चे स्वरूप स्पष्ट करणारे संकल्पनाचित्र गटात तयार करा.

'मी'ला द्रव्य मानले की अर्थातच हा 'मी' कशावरही अवलंबून नसणारा, स्वयंभूषणे अस्तित्वात असणारा असा ठरतो. पण मुळात असे काही द्रव्य आहे का? असले, तर त्याचे स्वरूप काय आहे? जड का चेतन? असे अनेक प्रश्न तत्त्वज्ञानात निर्माण होतात. मुळात तत्त्वज्ञानात 'मी कोण'? किंवा 'कोऽहम्'? असा प्रश्न विचारला जातो त्याचा निर्देश व्यक्तिविशिष्ट 'मी'कडे नसतो. आपण वर पाहिल्यानुसार प्रत्येकाचा 'मी' इतरांच्या 'मी'पेक्षा वेगळा, वैशिष्ट्यपूर्ण असतो. त्या वैशिष्ट्यपूर्णतेच्या पातळीवर 'मी कोण' या प्रश्नाचे सर्वसाधारण उत्तर असणे शक्य नाही हे सरळच आहे. तत्त्वज्ञान ज्या 'मी'चे स्वरूप जाणून घ्यायला उत्सुक असते तो 'मी' सगळ्यांमध्ये म्हणजे सर्व माणसांमध्ये

आढळणारा असतो. एका अर्थी तो मानवजातीचा 'मी' असतो. माणसाचा 'स्व' असतो म्हणूनच 'मी कोण'? या प्रश्नाचे उत्तर माणसाला स्वस्वरूपाची ओळख करून देत असते.

आपण मागच्या वर्षी हे पाहिलेच आहे, की ज्या चार संबंधांचा अभ्यास तत्त्वज्ञान प्रामुख्याने करते, त्यात माणसाचा स्वतःशी असलेल्या संबंधाचाही समावेश आहे.

एक चांगले जीवन जगण्यासाठी हा अभ्यास खूप महत्त्वाचा आहे. आपण कोण आहोत, काय आहोत, आपल्या क्षमता आणि मर्यादा काय आहेत, आपल्याला काय हवे आहे, काय नको आहे, आपण काय करायला हवे, काय करायला नको हे सगळे नीटपणे ध्यानात येण्यासाठी आधी आपण 'माणूस' आहोत म्हणजे नेमके काय आहोत हे कळायला हवे. तत्त्वज्ञानाच्या सत्तामीमांसा या शाखेत या प्रश्नाला खूप महत्त्व आहे. या प्रश्नाची जी उत्तरे दिली जातात, त्यांचा थेट प्रभाव ज्ञानमीमांसा, नीतिमीमांसा, सौंदर्यमीमांसा या इतर शाखांमधील समस्यांवर, संकल्पनांवरही पडतो. साहजिकच, भारतीय आणि पाश्चात्य या दोन्ही परंपरांमध्ये या प्रश्नावर केलेले मौलिक चिंतन आढळते.

भारतीय तत्त्वज्ञान

चार्वाक दर्शन : आपल्याला हे माहितीच आहे की चार्वाक जडवादी आहेत. साहजिकच जड देहापासून स्वतंत्र असे कुठले चैतन्य किंवा चेतनद्रव्य असते हे ते नाकारतात. याचा अर्थ असा नाही, की ते चैतन्याचे किंवा जाणिवेचे अस्तित्व नाकारतात. जोपर्यंत आपण जिवंत असतो, तोपर्यंत आपले शरीर हे अर्थातच चैतन्याने युक्त असते. हा चैतन्ययुक्त देह म्हणजेच 'मी' असे चार्वाकांचे

‘मी कोण’? या प्रश्नाचे उत्तर आहे. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे चार्वाक आत्म्याचे स्वतंत्र अस्तित्व नाकारतात.

‘आत्मा’ म्हणजे जे शरीराबरोबर नष्ट होत नाही असे चैतन्य आहे असे सहसा मानले जाते. चिद्वादी आणि वास्तववादी तत्त्वज्ञ चैतन्याचे असे स्वतंत्र अस्तित्व मानतात. जडवादी मात्र चैतन्य जडामधूनच/भौतिक द्रव्यांमधूनच निर्माण होते असे प्रतिपादन करतात. जडद्रव्य मुळात चेतनारहित असताना त्यापासून चैतन्य कसे निर्माण होते असा प्रश्न इथे साहजिकच उपस्थित होतो. काही उदाहरणे देऊन चार्वाक त्याचे उत्तर देतात. ज्याप्रमाणे हिरव्या रंगाचे विड्याचे पान, पांढरा चुना, तपकिरी कात असे पदार्थ एकत्र खाल्ले, की त्यांच्यामध्ये मुळात नसलेल्या लाल रंगाची उत्पत्ती होते, त्याचप्रमाणे वेगवेगळी जडद्रव्ये विशिष्ट प्रमाणात एकत्र आली की त्यांच्यामधून चैतन्याची निर्मिती होते. ‘चैतन्य ज्यामध्ये आहे तो देह म्हणजेच आत्मा’ अशी चार्वाकांची आत्म्याची व्याख्या आहे. “चैतन्यविशिष्ट देह एवं आत्मा” असे ते म्हणत. आत्मा अमर असतो, देह नष्ट झाल्यावर तो स्वर्गात किंवा नरकात जातो अथवा त्याला पुनर्जन्म मिळून तो नवीन देहात प्रवेश करतो, या आणि अशा त्या काळातील रूढ समजुती आणि तात्त्विक विचार त्यांनी पूर्णपणे नाकारले. चार्वाकांची ही

भूमिका ‘भूतचैतन्यवाद’ किंवा ‘देहात्मवाद’ म्हणून ओळखली जाते. प्रत्यक्ष किंवा इंद्रियानुभव हे एकच प्रमाण मानणाऱ्या चार्वाकांच्या ज्ञानमीमांसेच्या दृष्टिकोनाशी ही भूमिका तार्किकदृष्ट्या अतिशय सुसंगत आहे. त्यांच्या ज्ञानमीमांसेचा अभ्यास आपण पुढे करणारच आहोत.

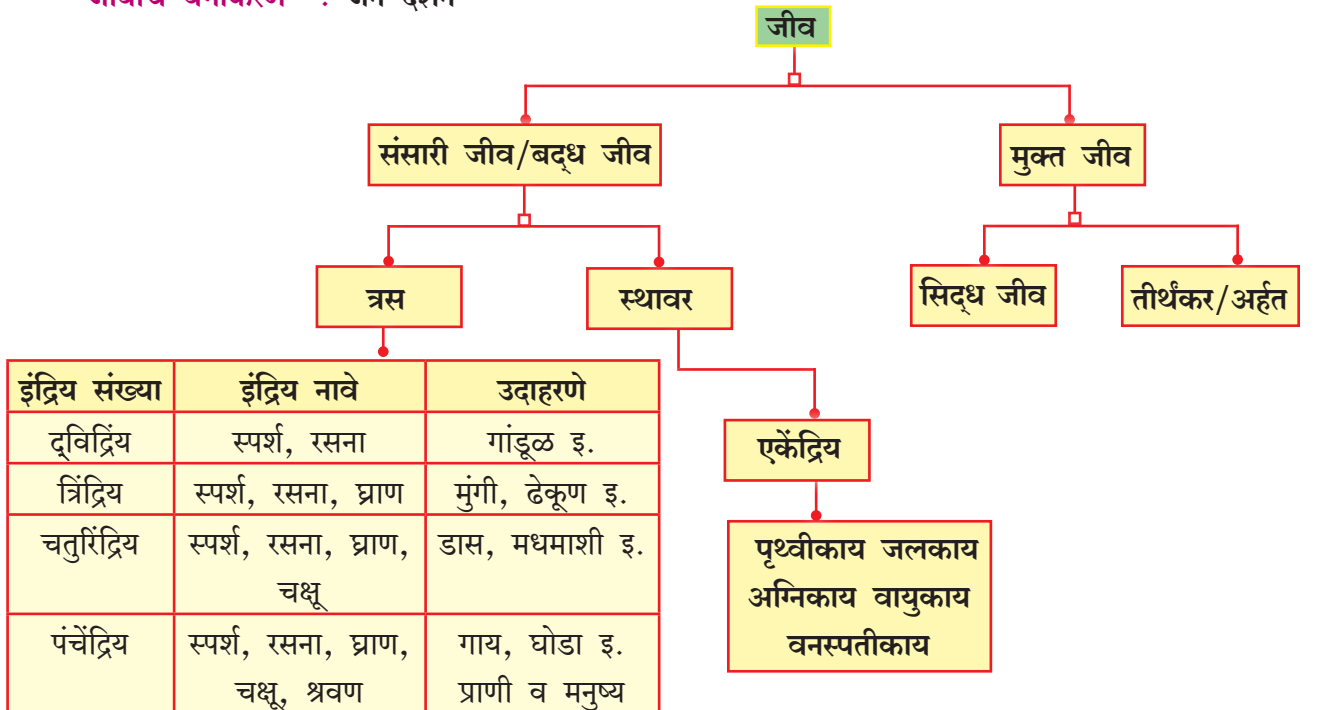
चला शोधूया!

‘चेतनारहित जडद्रव्यातून चैतन्य निर्माण होते’ हे सुचवणारी उदाहरणे शोधा.

जैन दर्शन

वास्तववादी असणारे जैन, प्रत्येक सजीव, जडदेह आणि चैतन्य या दोन स्वतंत्र द्रव्यांनी मिळून बनलेला असतो असे मत मांडतात. जैनांच्या मते, फक्त प्राणिमात्रांनाच नव्हे, तर वनस्पतींमध्ये, एवढेच नव्हे तर सूक्ष्म धूलिकणांमध्येही आत्मा असतो; मात्र त्यांच्यामधील जाणिवेची किंवा चेतनेची पातळी वेगवेगळी असते. या आत्म्यालाच ते ‘जीव’ असे नाव देतात. जीव हालचाल करू शकतात की नाही, किती ज्ञानेंद्रियांच्यामार्फत ते जगाचा अनुभव घेतात, ते बद्ध असतात की मुक्त या निकषांच्या आधारे जैनांनी जीवांचे पद्धतशीर वर्गीकरण केले आहे.

जीवांचे वर्गीकरण : जैन दर्शन

सर्व जीवांमध्ये चेतनेच्या पातळीवरचे असे फरक असले, तरी प्रत्येक जीव चैतन्यस्वरूप असतो. हा जीवच ज्ञाता, कर्ता, भोक्ता असतो. सर्व जीवांमध्ये अमर्याद ज्ञान, अंतर्दृष्टी, शक्ती आणि सुख/आनंद मिळवण्याची क्षमता असते. मात्र त्यामध्ये येणारे अडथळे दूर करण्याची गरज असते. जीव ज्या जडदेहाशी जोडलेला असतो, त्यामुळे हे अडथळे उत्पन्न होतात. जैन दर्शनात ज्याला पुद्गल म्हणतात, अशा जडाच्या अतिसूक्ष्म कणांपासून जडदेह तयार होतो. पुद्गल याचा अर्थ ज्यांचे संघटन किंवा विघटन होऊ शकते असे कण किंवा अणू. जिवाच्या किंवा आत्म्याच्या पूर्वकर्मांमुळे त्याच्यामध्ये ज्या वासना, इच्छा असतात, त्यांना अनुसरून विशिष्ट प्रकारचे कण त्या जिवांकडे आकृष्ट होतात आणि विशिष्ट आकार धारण करतात. देहाच्या या प्रत्येक कणात चैतन्याचे अस्तित्व असते. म्हणजेच जीवाच्या शरीर, इंद्रिये, मन हे सगळे आत्म्याच्या परिपूर्णतेच्या मार्गातले अडथळे मानले जातात. ही परिपूर्णता साध्य करेपर्यंत जीव जडाशी बांधलेला राहतो. एका देहाच्या मरणानंतर दुसरा देह धारण करत राहतो. या पुनर्जन्माच्या चक्रातून सुटून मुक्त होण्यासाठी श्रद्धा, ज्ञान आणि चारित्र्य यांची आवश्यकता असते असे जैनांचे मत आहे. 'मी कोण' या प्रश्नाचे जैनांचे उत्तर, जो मुक्त होऊन अनंत ज्ञान, अनंत दर्शन, अनंत शक्ती (वीर्य) आणि अनंत सुख मिळवू शकतो तो जीव असे आहे.

बौद्ध दर्शन

भारतीय परंपरेत चार्वाकांव्यतिरिक्त आत्म्याचे अस्तित्व नाकारणारे दर्शन म्हणजे बौद्ध दर्शन. त्यामागची त्यांची कारणे चार्वाकांपेक्षा खूप वेगळी आहेत. बौद्ध दर्शन कुठल्याही प्रकारचे नित्य, शाश्वत द्रव्य मानत नाही हे आपण पाहिले आहे. अनित्यता हा सत्चा आवश्यक गुणधर्म आहे असे ते मानतात. 'मी' किंवा 'स्व'च्या संदर्भात याचा अर्थ असा होतो, की हा 'स्व' सतत बदलतो. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत तेच किंवा तसेच राहणारे असे काहीच आपल्यामध्ये नसते. आपण क्षणोक्षणी वेगळे असतो. पण आपल्याला तर हा क्षणोक्षणी होणारा बदल जाणवत नसतो. आपण बदलतो हे खरेच, पण प्रत्येक क्षणी आपण काही पूर्णपणे वेगळे होत नाही. किती वेळा खूप महिन्यांनी भेटलेले मित्र-

मैत्रिण म्हणतात, 'तू तर होतीस तशीच आहेस. काहीच बदल नाही तुझ्यात.' आपल्या खूप लहानपणापासूनच्या आठवणी, अनुभव आपल्याला असेच सांगतात की 'मी', 'तीच' किंवा 'तोच' आहे. जरी आपण सतत बदलत असलो तरी हा 'तेच' असण्याचा, तदेवतेचा अनुभव आपल्याला का बरे येतो?

बौद्धांचे या प्रश्नाला उत्तर असे, की आपल्या अनुभवाला येते ते सातत्य, एक प्रकारचे अखंडत्व. पण सातत्य म्हणजे शाश्वतता किंवा नित्यता नव्हे. एखाद्या तेलाच्या भांड्यातून आपण तेल सावकाश ओतले तर आपल्याला तेलाची एक सलग धार दिसते. पण प्रत्यक्षात ती अनेक थेंबांनी तयार झालेली असते. त्या थेंबांमधल्या सलगपणामुळे त्यांचे वेगळेपण आपल्याला दिसत नाही. प्रत्येक क्षणी वेगळे थेंब पेल्याबाहेर येत असतात, पण आपण मात्र त्यांना एका संततधारेच्या रूपातच बघत असतो. तसेच आपले अस्तित्व असते. अनेक परिवर्तनशील घटक मिळून ते तयार होते. त्यात कायम, सतत उपस्थित असणारा असा एकही घटक नसतो, एकही द्रव्य नसते. या घटकांची रचनाही बदलत असते; पण त्यामध्ये खंड पडत नसल्यामुळे त्यांची सलगता, सातत्य टिकून राहते. त्यामुळे आपल्याला आपल्यामध्ये काहीतरी अपरिवर्तनीय, नित्य तत्त्व आहे असे वाटू लागते. हे अधिक स्पष्ट करण्यासाठी बौद्ध दिव्याच्या ज्योतीचे उदाहरण देतात. दिव्याची जळती ज्योत दर क्षणी वेगळी असते. कारण प्रत्येक क्षणी तेलाचा निराळा थेंब, कापसाच्या निराळ्या कणाबरोबर हवेतला प्राणवायू वापरून जळत असतो. पण हे सतत होत असल्यामुळे आपल्याला एकच ज्योत जळत असल्याचा अनुभव येतो. याप्रमाणेच आपले अस्तित्व पाच घटकांचे मिळून तयार झालेले असते, असे बौद्धांचे मत आहे.

चला बोलूया!

परिवर्तनातील सातत्य आणि त्यातून जाणवणारी सलगता यांवर आपल्या सहाध्यायींशी चर्चा करा.

सांख्य दर्शन

सांख्यांच्या मते, 'स्व' म्हणजे आत्मा. शरीर, मन, बुद्धी या सगळ्यांपेक्षा तो पूर्णपणे वेगळा असतो.

आत्मा म्हणजे पुरुष आणि शरीर, मन, बुद्धी म्हणजे प्रकृती. ही दोन्ही मनुष्यांमध्ये एकत्र आलेली असतात. आपले शरीर म्हणजेच आपण असे आपल्याला सामान्यतः वाटते. चार्वाकांनाही तसेच वाटते हे आपण पाहिलेच. सांख्य मात्र असे प्रतिपादन करतात, की शरीराला 'स्व' समजणे हे अज्ञान आहे. आपला 'स्व'

वास्तविकपणे आपला आत्मा आहे. आत्मा चैतन्यस्वरूप आहे. तो कधीच बदलत नाही, विनाश पावत नाही. त्याला कुठलेही सुखदुःख होत नाही. तो कुठलीही कृती करत नाही. परिवर्तन, कृतिशीलता, सुखदुःख, आसक्ती, द्वेष हे सगळे देह-मनामध्ये असतात. म्हणजेच ते प्रकृतीचे गुणधर्म असतात.

बुद्धांची पंचस्कंध ही संकल्पना

- (१) रूपस्कंध : शरीर
- (२) वेदनास्कंध : सुखात्मक, दुःखात्मक आणि असुखदुःखात्मक संवेदना
- (३) संज्ञास्कंध : त्या अनुभवास ठराविक नाव देणे.
- (४) संस्कारस्कंध : नामनिर्धारणानंतर तत्संबंधीचे पूर्वसंस्कार जागृत होणे.
- (५) विज्ञानस्कंध : पदार्थाची ज्ञानेंद्रियांना होणारी जाणीव.

रूपस्कंध भौतिक तर वेदनास्कंधादी चार मानसिक स्वरूपाचे असतात. 'स्व' म्हणजे आत्मा, जिवात्मा, परमात्मा नव्हे. खरेतर पंचस्कंधाच्या समुदायास 'स्व' असे म्हटले जाते इतकेच. या मताचा उलगडा करण्यासाठी मिलिंदराजा व बौद्ध भिखू नागसेन यांच्यातील संवाद सांगता येतो.

मिलिंद : आपले नाव?

नागसेन : मला नागसेन म्हणतात. म्हणतात खरं, पण 'नागसेन' असा काही नसतो.

मिलिंद : 'नागसेन' जर नसतो, तर मग प्रार्थना कोण करतो, वेष कोण धारण करतो, कोण खातो, राहतो, नीतीचे पालन करतो, ध्यानमग्न असतो, निर्वाण प्राप्त करतो? पुण्य नसते, पाप नसते, कर्ता नसतो नि पाप-पुण्य घडवून आणणारा कोणी नसतो, शुक्लकृष्ण कर्माची फळं, परिणाम नसतात. तर मग नागसेन म्हणजे काय फक्त देहावरील केस असतात काय...?

नागसेन : "मी तसे म्हटलेले नाही राजा".

मिलिंद : तर मग काय नखे, दात, त्वचा, मांस, मज्जा, मेंदू म्हणजे नागसेन की यांपैकी एक की हे सर्व...?

नागसेनने या सर्व शक्यता नाकारल्या.

मिलिंद : "तर मग या सर्व स्कंधांचा समुदाय म्हणजे नागसेन का"?

नागसेन : "नाही राजा..."

मिलिंद : "पण स्कंधांव्यतिरिक्त नागसेनात काही असते का?"

याचेही उत्तर त्याने नकारात्मकच दिले आणि मग तो म्हणाला,

नागसेन : "राजा, तू पायी आलास की रथातून...?"

मिलिंद : "मी रथातून आलो".

नागसेन : "मग रथ म्हणजे काय ते सांग. रथ म्हणजे आरे, आस, सांगाडा, जोखड...? अर्थातच नाही. मग त्या सगळ्यांचा मिळून जो असतो, तो रथ का? तर तसेही नाही. रथ या सगळ्यांव्यतिरिक्त असतो का? तर तसेही नाही. पण या सगळ्यांनी मिळून जे तयार होते, त्याला 'रथ' म्हणण्यात येते. म्हणजे 'रथ' नामक कायमस्वरूपी पदार्थ नसून या घटकपदार्थांच्या समुदायास 'रथ' म्हटले जाते, सर्वसामान्यपणे तसे नाव दिले जाते. रथ हा जसा कायमस्वरूपी पदार्थ नसतो, तसा आत्मा कायमस्वरूपी नसतो. पंचस्कंधांच्या संघातास आत्मा किंवा 'स्व' (self) म्हटले जाते".

आत्मा कर्ता, भोक्ता नसला, तरी ज्ञाता मात्र असतो. प्रकृतीमधून निर्माण होणारे सगळे काही ज्ञानाचा विषय होऊ शकते, पण प्रकृतीपेक्षा स्वतंत्र असणारा पुरुष मात्र कधीच ज्ञानविषय किंवा ज्ञेय नसतो. प्रत्येकाचा आत्मा वेगळा असतो. तो शरीराबरोबर नष्ट होत नाही. बदलणारे, नष्ट होणारे शरीर म्हणजे आपण नसून शुद्ध चैतन्य असलेला अमर आत्मा हे आपले खरे 'स्व' रूप आहे असे सांख्यांचे मत आहे.

अद्वैत वेदान्त दर्शन

जैन आणि सांख्य दर्शने जडवादी नसल्यामुळे आत्म्याचे स्वतंत्र अस्तित्व मान्य करतात, पण त्याच वेळी जडाचे अस्तित्व नाकारत नाहीत. अद्वैत वेदान्त दर्शन चिद्वादी असल्यामुळे फक्त आत्म्याचेच अस्तित्व मान्य करते आणि भौतिक द्रव्याचे अस्तित्व नाकारते. त्याचप्रमाणे एकतत्त्ववादी असल्याने सांख्यांप्रमाणे ते आत्म्याचे अनेकत्व स्वीकारत नाहीत. त्यांच्या मते, ब्रह्म हे एकमेव सत् आहे हे आपण पाहिलेलेच आहे. ज्याला आपण 'आपला' आत्मा समजतो, तो खरे तर ब्रह्मच आहे. 'मी कोण'? ('कोऽहम्'?) या प्रश्नाचे उत्तर 'मी ब्रह्म आहे' ('अहम् ब्रह्मास्मि') असे आहे. ब्रह्माप्रमाणेच मी निर्गुण, निराकार, अविनाशी, अविचल, अपरिवर्तनीय आहे. केवळ अज्ञानामुळे आपण स्वतःला शरीर समजतो, इतरांपेक्षा वेगळे समजतो. व्यावहारिक सत्तेच्या पातळीवर त्याप्रमाणे आपला व्यवहार, वागणे असते, हे खरेच. पण आत्मज्ञान म्हणजेच ब्रह्मज्ञान झाल्यावर आपण शुद्ध चैतन्य आहोत, पूर्ण विश्वात

भरून आहोत असे आपल्या अनुभवाला येते असे अद्वैताचे सांगणे आहे.

चला करूया!

आत्म्याचे जड स्वरूप व चैतन्य स्वरूप मानणाऱ्या दोन भूमिकांचे 'वादसभा पद्धती' च्या साहाय्याने सादरीकरण करा.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञान

सॉक्रेटिसपूर्व काळापासून पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात माणसाच्या 'स्व'चे किंवा 'मी'चे स्वरूप काय आहे याचा विचार केला गेलेला दिसतो. तुम्ही सर्वांनी भूमितीमध्ये पायथागोरसचा सिद्धांत अभ्यासलाच आहे. पण पायथागोरस हा प्राचीन ग्रीक तत्त्वज्ञ होता हे तुम्हांला माहिती आहे का? पायथागोरस तत्त्वज्ञानाला जीवन जगण्याचा मार्ग मानत असे. त्या मार्गाने वाटचाल करणाऱ्यांचा त्याने एक पंथही स्थापन केला होता. त्याचे आणि त्या पंथाचे तत्त्वज्ञान पायथागोरिअन तत्त्वज्ञान म्हणून ओळखले जाते.

या तत्त्वज्ञानाने भारतातील सांख्य परंपरेप्रमाणे मनुष्य हा शरीर आणि आत्मा या दोन्हींचा संघात असतो असे मत मांडले होते. आत्म्याचे अमरत्व आणि पुनर्जन्म या दोन्ही कल्पनाही त्यांना मान्य होत्या. शरीर म्हणजे जणू आत्म्याला अडकवून ठेवणारा पिंजरा आहे आणि या पिंजऱ्यातून मुक्त होणे हे आत्म्याचे साध्य असते असे त्यांचे मत होते. याउलट, जडवादी असणारा डेमॉक्रिटस आत्माही जड स्वरूपाचाच आहे असे मानत असे. त्याच्या मतानुसार, आत्मा अग्निच्या गोल, मुलायम अणुंपासून तयार होतो. मात्र, आत्म्याचे अमरत्व त्याला मान्य नाही.

प्लेटो

शरीर आणि आत्मा ही दोन स्वतंत्र द्रव्ये आहेत या मताचा प्रभाव प्लेटोवरही होता. पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या मुख्य प्रवाहात पायथागोरस आणि प्लेटो यांचे दोन तत्त्वज्ञानी पुनर्जन्माची आणि मुक्तीची कल्पना मान्य केलेली दिसते. सत्चे विभाजन अमूर्त सामान्य

आकारांच्या आणि मूर्त विशिष्ट वस्तूंच्या दोन स्वतंत्र जगांत प्लेटोने केले हे आपण पाहिले. आत्मा हा आकारांच्या जगाचा रहिवासी असतो, तर शरीर हे विशिष्टांच्या जगात असते. इतर सर्व विशिष्टांप्रमाणे शरीर निर्माण होते, बदलते, नष्ट होते. आत्मा मात्र कधीही बदलत नाही, निर्माणही होत नाही आणि नष्टही होत नाही. आकारांच्या जगात असताना त्याला सामान्यांचे, आकारांचे ज्ञान असते. पण आत्मा शरीराशी जेव्हा जोडला जातो, तेव्हा त्याला त्या ज्ञानाचा विसर पडतो. विशिष्ट वस्तू त्याला त्या जगातल्या आकारांची आठवण करून देत असल्या, तरी तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासातूनच त्याला त्या ज्ञानाची पुन्हा प्राप्ती होते. आत्मा मुळात अविभाज्य असतो. मात्र, शरीरामध्ये बद्ध असलेला आत्मा बुद्धी, इच्छा-प्रेरणा आणि सहज-प्रेरणा हे तिन्ही मिळून होतो. या तिन्हीमध्ये संतुलन असायला हवे आणि इच्छा-प्रेरणा आणि सहज-प्रेरणांवर नेहमी बुद्धीचे नियंत्रण असायला हवे असे प्लेटोचे प्रतिपादन होते.

ऑरिस्टॉटल

ऑरिस्टॉटलच्या दृष्टीने फक्त विशिष्टांचे जगच अस्तित्वात आहे. आकार किंवा सारतत्त्वे ही वेगळ्या जगात नव्हे, तर विशिष्टांमध्येच समाविष्ट असतात. प्रत्येक विशिष्ट वस्तू जडतत्त्व आणि आकार दोन्ही मिळून तयार होते. आकाररहित जडतत्त्व किंवा जडतत्त्वरहित आकार आपल्या अनुभवाला कधीच येत नाहीत. सजीवांमध्येही जडतत्त्व आणि आकार यांची सांगड आपल्याला दिसते. सजीवांना निर्जीवांपेक्षा वेगळे करणारे वैशिष्ट्य म्हणजे ते गतिशील असतात, स्वतःच

हालचाल करू शकतात. त्यांच्यामध्ये गतितत्त्व समाविष्ट असते. या तत्त्वानुसार त्यांचा विकास होतो. प्रत्येक सजीवात काही विशिष्ट कार्ये करण्याच्या क्षमता असतात. या क्षमता प्रत्यक्षात येणे म्हणजे विकास. सजीवांच्या देहाची रचना, त्यांना जी विशिष्ट कार्ये करण्याच्या क्षमता असतात त्यानुसार असते. देह हा जडभौतिक तत्त्व आणि त्याची विशिष्ट रचना किंवा आकार एकत्र येऊन तयार होतो. हा आकार म्हणजेच आत्मा असे ऑरिस्टॉटलचे मत आहे. त्याच्या मतानुसार सर्व सजीवांना आत्मा असतो.

ऑरिस्टॉटलने श्रेष्ठता क्रमानुसार केलेले आत्म्यांचे वर्गीकरण

प्रकार	कार्ये/क्षमता
(१) मानव	पोषण, पुनरुत्पादन, इंद्रियसंवेदन, गमनशक्ती, कल्पनाशक्ती, बुद्धी
(२) प्राणी	पोषण, पुनरुत्पादन, इंद्रियसंवेदन, गमनशक्ती
(३) वनस्पती	पोषण, पुनरुत्पादन

सजीवांच्या क्षमतांनुसार वनस्पती, मनुष्येतर प्राणी आणि माणूस अशी त्यांची श्रेणीबद्ध वर्गवारी तो करतो. आत्मा हा देहाचा आकार असल्यामुळे शरीराबरोबरच नष्ट होतो. म्हणून ऑरिस्टॉटल आत्म्याच्या अमरत्वाची कल्पना स्वीकारत नाही. बुद्धिशीलता हा माणसाच्या आत्म्याचा सारभूत गुण आहे. प्राणी आणि वनस्पती बुद्धिशील नसतात. त्यामुळेच बुद्धीच्या आधारे किंवा बुद्धिनिष्ठ जीवन जगणे हेच माणसासाठी श्रेयस्कर आहे असे तो सांगतो.

मध्ययुगीन तत्त्वज्ञानावर मुख्यतः ख्रिश्चन धर्म-कल्पनांचा प्रभाव होता. या कल्पनांनुसार माणूस जडदेह आणि चैतन्यरूप आत्मा यांनी मिळून झालेला असतो. देह नश्वर तर आत्मा अमर असतो; म्हणजेच देह नष्ट झाल्यावरही आत्मा अस्तित्वात असतो. मात्र बहुतेक मध्ययुगीन तत्त्वज्ञ पुनर्जन्म मानत नाहीत. हे सगळे विश्व ईश्वराने शून्यातून उत्पन्न केले आणि ईश्वराची यांतील सगळ्यांत लाडकी निर्मिती म्हणजे माणूस असे त्यांचे मत आहे. माणसाला ईश्वराने स्वतःच्या प्रतिमेनुसार

घडवले अशी त्यांची समजूत आहे. ईश्वर सर्व मानवांचा पिता आहे आणि त्याच्या आज्ञेनुसार, त्याला आवडेल, रुचेल अशा पद्धतीने जीवन जगणे हे माणसाच्या आयुष्याचे ध्येय असायला हवे अशी त्यांची धारणा आहे. माणसाचे हे द्वैती रूप, काही अपवाद वगळता पाश्चात्य विचारधारेने अलीकडच्या काळापर्यंत स्वीकारलेले दिसते.

चला लिहूया!

चार्वाक व अरिस्टॉटल यांचा 'स्व' संकल्पनेतील साम्य-भेद लिहा.

रेने देकार्त

वास्तववाद आणि द्वितत्त्ववाद या दोन्हींचा स्वीकार करणाऱ्या सर्वच तत्त्वज्ञांनी माणसाचे द्वैती रूप स्वीकारले आहे. देकार्तही त्याला अपवाद नाही. जड आणि चेतन ही दोन स्वतंत्र द्रव्ये माणसात एकवटतात असे त्याचे मत होते हे आपण पाहिलेच आहे. शरीर जडद्रव्याचे असते, 'विस्तार' हा जडाचा गुणविशेष देहात असतो. मन किंवा आत्मा मात्र अवकाशापलीकडे असतो आणि बुद्धिशीलता किंवा विचारशीलता हा आत्म्याचा सारभूत गुण असतो. ही दोन्ही स्वतंत्र द्रव्ये एकत्र येतात ती अर्थातच ईश्वरामुळे. पण एकत्र आल्यानंतर त्या दोन्हींमध्ये कुठल्या प्रकारचे संबंध येतात याचा विचार करावा लागतो. शरीर आणि मन या दोन्हींमध्ये सतत काही ना काही आंतरक्रिया घडून येतात हा आपला दैनंदिन जीवनातला अनुभव असतो. आजारी असताना कशातच मन लागत नाही, तर मन निराश, उदास असताना अन्नावरची वासना उडते. प्रफुल्लित मन आजाराचा विसर पाडते, तर शारीरिक व्यायामानेही मनःस्थिती सुधारते, हे आपण पाहतो.

चला बोलूया!

दैनंदिन जीवनात अनुभवास येणाऱ्या शरीर-मन यांच्यातील आंतरक्रियांच्या उदाहरणांची चर्चा करा.

अशा अनुभवांच्या आधारे देकार्त 'शरीर-मन आंतरक्रियावाद' अशी उपपत्ती मांडतो. देह आणि मन

पूर्णपणे भिन्न असले तरी एकमेकांवर प्रभाव टाकू शकतात, त्यांच्यामध्ये कार्यकारणसंबंध घडून येतात हे देकार्तचे मत सत्तामीमांसेत खूप वादग्रस्त ठरले.

देकार्तनंतर शरीर-मन संबंध अशा एका नव्याच समस्येचा उद्भव सत्तामीमांसेत झाला.

शरीर-मन यांच्या संबंधांबद्दलच्या उपपत्ती आणि त्या मांडणारे तत्त्वज्ञ/विचारवंत

उपपत्ती	तत्त्वज्ञ
(१) आंतरक्रियावाद	रेने देकार्त
(२) प्रसंगवाद	ग्यूलिंक्स, मालब्रान्स
(३) समांतरवाद	स्पिनोझा
(४) पूर्वसंस्थापित सुसंवाद	लार्डिबिझ
(५) तटस्थ एकतत्त्ववाद	अर्नस्ट माख, विल्यम जेम्स
(६) वर्तनवाद	जेम्स वॅटसन, बी. एफ. स्किनर

डेव्हिड ह्यूम

अनुभववादी ब्रिटिश तत्त्वज्ञ डेव्हिड ह्यूमने मांडलेले विचार आधुनिक तत्त्वज्ञानात अतिशय वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतात. ह्यूमला संशयवादी मानले जाते. त्याच्या काळात सर्वमान्य असणाऱ्या काही महत्त्वाच्या संकल्पनांबद्दल त्याने मूलभूत शंका उपस्थित केल्या. त्यांतील एक महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे द्रव्य. अनुभववादाच्या मांडणीनुसार आपल्या ज्ञानेंद्रियांच्या अनुभवाला जे येऊ शकते, तेवढेच सत् असते. अनुभवातीत 'सत्' असे काहीच असू शकत नाही, असे त्यांचे मत आहे. या मताला अनुसरून ह्यूमने असे प्रतिपादन केले, की द्रव्य नावाने निर्देश होणारे, सर्व गुणधर्मांना आधारभूत असणारे असे काहीही आपल्या अनुभवाला येत नाही, त्यामुळे द्रव्यांचे अस्तित्व स्वीकारण्याची गरज नाही. भौतिक वस्तूंचे निरनिराळे गुणधर्म, त्यांची परिमाणे, त्यांच्यामधील आंतरक्रिया एवढेच आपल्या अनुभवाचे विषय असतात. त्यापलीकडील 'जडद्रव्य' असे काहीच आपण अनुभवू शकत नाही.

त्याचप्रमाणे, आपण आपल्या आंतरिक विश्वाचा धांडोळा घेऊन 'मी' किंवा 'स्व' शोधायाचा प्रयत्न केला, तर आपल्याला सापडतात फक्त अनेक विचार, भावना, संवेदना, कल्पना इत्यादी. आपली जाणीव म्हणजे जणू या सगळ्यांचा एक सततचा वाहता प्रवाह असते. या सगळ्या सतत बदलत्या ओघात कायमस्वरूपी, न बदलणारे, नित्य असे 'आत्मा' नावाचे चेतनद्रव्य आपण कधीच अनुभवत नाही. या सगळ्या वेगवेगळ्या घटकांना आपली स्मृती जणू एका साखळीत गुंफत असते, त्यामुळे आपल्याला 'मी'च्या सातत्याचा अनुभव येतो. पण सातत्य म्हणजे नित्यत्व नव्हे हे आपण पाहिलेच आहे.

आपण एखादा चित्रपट पाहतो तेव्हा तो सतत बदलणाऱ्या प्रतिमांचा, ध्वनींचा एकसंध असा ओघच असतो. ते एकच 'चित्र' नसते, तर अनेक चित्रांना एकत्रपणे सादर करणारा 'पट' असतो. ते चलत-चित्र असते. आपला 'स्व' म्हणजेही असाच जणू अनेक विचार, कल्पना, भावना, वासना, प्रेरणा यांचे एक गाठोडे असते असे ह्यूमचे मत आहे.

चला शोधूया!

Animation films कशा तयार करतात ते शोधा.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील 'स्व'/'मी'संबंधी विचारांचा सर्वात अलीकडचा टप्पा गेल्या काही दशकांमध्ये कृत्रिम प्रज्ञा, मेंदूविज्ञान इत्यादी आधुनिक विज्ञानांनी केलेल्या संशोधनाच्या प्रभावामधून निर्माण झाला आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

माणसाच्या 'स्व'विषयक जाणिवांचा, भावनांचा, विचारांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न विचारवंतांनी, तत्त्वज्ञांनी केला. पुढे वैज्ञानिकांनी विज्ञानाच्या पद्धतीने हा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. विज्ञानाची पद्धती म्हणजे वस्तुनिष्ठ वास्तवाची कुणालाही करता येईल अशी पडताळणी. उत्क्रांतीविज्ञान आणि मेंदूविज्ञान या दोन जैवविज्ञानशाखांनी 'स्व'विषयक जाणिवांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. इतर सजीवसृष्टीशी माणसाची तुलना

करताना असे दिसून आले, की इतर जीवांपाशी जाणीव असावी परंतु माणसाला जाणिवेचीही जाणीव आहे. या निकषावर माणसाच्या प्रजातीचे नाव 'होमो सेपियन सेपियन' असे ठेवले गेले. परंतु सगळे कोडे अजून उलगडलेले नाही. मेंदूविज्ञान याचा पाठपुरावा करते आहे की जाणीव म्हणजे नेमके काय? भावना, संवेदना, विचार यांच्या समुच्चयाला जाणीव म्हणता येते का? भावना, संवेदना, विचार ज्याच्या ठायी अनुभवाला येते तो 'स्व' असल्यामुळे 'स्व'ची चर्चा करताना जाणिवेची ओळख करून घेणे गरजेचे ठरते. आजचे विज्ञान 'स्व'विषयक काय विचार सांगते हे बघताना माणसाच्या प्रजातीय इतिहासातून काही महत्त्वाचे मुद्दे समोर येतात.

माणसाच्या उत्क्रांतीचा इतिहास असे सांगतो की माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे. निसर्गातील शक्ती आणि हिंस्त्र श्वापदे यांचा सामना करताना त्याला कळपाने राहण्याचा फायदा झाला. परंतु त्याची सामाजिकता मुंग्यांसारखी नाही. मुंग्यांचे वारूळ तुम्ही पाहिले असेल. मुंग्यांच्या वसाहतीतील एक एक मुंगी सुटी सुटी दिसत असली तरी ती एका वसाहतीचा भाग असते, जिथे तिचे निहित कार्य कोणते ते ठरलेले असते. एकट्या राणी मुंगीला प्रजननाचा अधिकार असतो. मुंग्यांच्या या वर्तनामुळे मुंग्यांना अतिसामाजिक प्राणी असे संबोधले जाते. मुंग्यांच्या वसाहतीला महाजीव किंवा 'सुपरऑर्गॅनिजम' म्हटले जाते. माणसे कळपाने राहत असली तरी ती मुंग्यांप्रमाणे अतिसामाजिक नाहीत, महाजीव नाहीत.

चला शोधूया!

समूह/कळपाने राहणाऱ्या इतर प्राण्यांविषयी माहिती मिळवा. त्यांच्या सामूहिक जीवनातील वैशिष्ट्यांची वर्गात चर्चा करा.

आपण असे मानतो, की प्रत्येक माणसाला आपापल्या इच्छाआकांक्षा आहेत, त्या पूर्ण करण्याचे (स्थलकालपरिस्थितीनुसार) स्वातंत्र्य आहे. प्रजननाचा अधिकार आहे. माणसाच्या बाबतीत व्यक्ती आणि समुदाय यांतील नातेसंबंध हा 'स्व'विषयक आकलनातील महत्त्वाचा मुद्दा आहे असे दिसून येते. आधुनिक

यंत्रयुगात, तंत्रज्ञानातील जटीलतेमुळे माणसांना कृत्रिमरित्या एकत्र यावे लागते. यातून ताणतणाव, तडजोडी यांना सतत सामोरे जावे लागते. याची चर्चा आपण विज्ञान, तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात पुढे करणार आहोत.

आत्मा, मन, हृदय ('हृदय हेलावले' अशा वाक्प्रचारात), चैतन्य अशा विविध नामांनी ज्या 'स्व'ची तत्त्वज्ञानाच्या प्राचीन इतिहासात चर्चा केली गेली ती नामे बहुतेक वेळा एकाच अवयवाकडे अंगुलीनिर्देश करतात असे शरीरविज्ञानाच्या अभ्यासातून लक्षात आले. तो अवयव म्हणजे अर्थातच मेंदू. मेंदू हे जाणिवेचे अधिष्ठान आहे. लहान मूल ते मोठा माणूस या प्रवासात मेंदूमध्ये बदल होतात. विविध रसायने, संप्रेरके यांमुळे मेंदूत विविध हालचाली चालतात. या सर्वांचा मानवी वर्तनावर परिणाम होतो हे मेंदूविज्ञानाच्या अभ्यासाने दिसून आले.

'स्व'चा विचार करताना पुढचा महत्त्वाचा प्रश्न असा, की जाणीव आणि बुद्धिमत्ता या सारख्याच गोष्टी आहेत की वेगवेगळ्या? जाणीव असे म्हणताना आपण संवेदना, भावभावना आणि विचार यांचा निर्देश करत असतो. बुद्धिमत्ता असे म्हणताना रचनाबंध ओळखणे, गणिती/तार्किक प्रक्रिया करणे, विविध

वस्तू/उपकरणे/अवजारे बनविण्यासाठी लागणारी बुद्धिमत्ता असे वेगवेगळे प्रकार केले जातात. जाणीव सर्वच जीवमात्रांच्या ठायी आहे. परंतु माणसाकडे विशिष्ट बुद्धिमत्ता आहे, याचा अर्थ असा की बदल घडवून आणण्याची क्षमता आहे. बुद्धिमत्तेच्या जोरावर माणसाने वनस्पती/प्राण्यांना माणसाळवले.

२०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात संगणकाचा आधुनिक अवतार अस्तित्वात आला आणि मग त्याचा वेगाने विकास होत राहिला. आज बुद्धिमत्तेच्या बाबतीत, म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर माहिती हाताळण्याच्या बाबतीत, माहितीवर प्रक्रिया करण्याच्या बाबतीत, संगणक माणसापेक्षा कितीतरी वेगवान आणि सक्षम असल्याचे दिसून येते. असे असताना जाणीव आणि बुद्धिमत्ता यांची फारकत होऊन केवळ बुद्धिमत्तेच्या आधारावर संगणक माणसाचे काय करू शकतो ही विचारवंतांना चिंतेची गोष्ट वाटते. आपण कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या युगात प्रवेश करतो आहोत. या नव्या युगात 'स्व'विषयक कल्पना पार बदलून जातील अशी चिन्हे दिसत आहेत. यांतील काही प्रश्नांची चर्चा आपण शेवटच्या पाठात करणार आहोत.

शब्दसूची

द्रव्य - Substance

जड - Matter

चेतन - Conscious/living

शरीर-मन आंतरक्रियावाद - Body-mind interactionism

प्रसंगवाद - Occasionalism

समांतरवाद - Parallelism

पूर्व-संस्थापित सुसंवाद - Pre-established harmony

तटस्थ एकतत्त्ववाद - Neutral Monism

वर्तनवाद - Behaviorism

संशयवाद - Skepticism

तदेवता - Identity

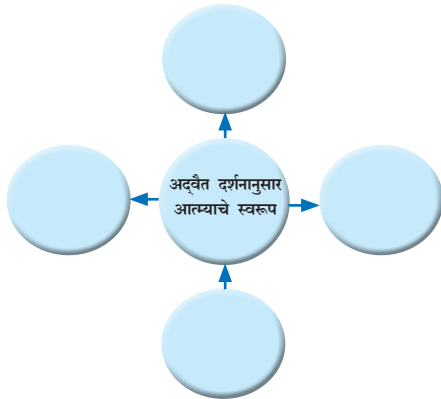
प्रश्न १ कंसातील योग्य पर्याय निवडून पुढील विधाने पूर्ण लिहा.

- (१) विज्ञानाच्या दृष्टीने हे जाणीवेचे अधिष्ठान आहे.
(मन, मेंदू, भावना)
- (२) चार्वाक मतानुसार विविध जडद्रव्ये विशिष्ट प्रकारे एकत्र आली की त्यातून निर्माण होते.
(चैतन्य, बुद्धिमत्ता, अंतर्दृष्टी)
- (३) दर्शनाने आत्म्याचे अमरत्व आणि पुर्नजन्म स्वीकारले नाही.
(जैन, चार्वाक, अद्वैत)
- (४) बौद्ध दर्शनाच्या मते हा सत्चा आवश्यक गुणधर्म आहे.
(शुद्धत्व, अनित्यता, नित्यता)
- (५) 'शरीर-मन आंतरक्रियावाद' ही उपपत्ती तत्त्वज्ञाने मांडली.
(देकार्त, प्लेटो, ह्यूम)

प्रश्न २ पुढील विधाने सत्य की असत्य ते सकारण सांगा.

- (१) ऑरिस्टॉटल आत्म्याच्या अमरत्वाची कल्पना स्वीकारतो.
- (२) अद्वैत वेदान्त अनेकतत्त्ववादी आहे.
- (३) चार्वाकांच्या मते चैतन्य हे जडातूनच निर्माण होते.
- (४) ह्यूमच्या मते, आपली जाणीव हा विचार, भावना, संवेदना, कल्पना यांचा सततचा वाहता प्रवाह असतो.

प्रश्न ३ संकल्पनाचित्र/तक्ता/ओघतक्ता पूर्ण करा.

प्रश्न ४

- (१) माणूस मुंग्यांप्रमाणे अतिसामाजिक प्राणी नाही.
- (२) माझा 'मी'पणा हा इतरांपासूनचा वेगळेपणा असतो.
- (३) आपल्या अनुभवाला येते ते सातत्य असते.

प्रश्न ५

- (१) देहात्मवाद
- (२) पंचस्कंध
- (३) सांख्यांचे स्वविषयीचे मत
- (४) बुद्धिमत्ता व जाणीव यांतील फरक
- (५) प्लेटोची आत्म्याची कल्पना.

प्रश्न ६

- (१) डेमॉक्रिटसच्या मते आत्म्याचे स्वरूप काय आहे?
- (२) देकार्तची 'शरीर-मन आंतरक्रियावाद' उपपत्ती काय आहे?
- (३) ऑरिस्टॉटलने केलेले आत्म्याचे वर्गीकरण सांगा.
- (४) शरीर-मनसंबंधाबद्दलच्या कोणत्याही चार उपपत्ती व त्या मांडणारे तत्त्वज्ञ सांगा.
- (५) महाजीव म्हणजे काय?

प्रश्न ७

बौद्धांची 'स्व'विषयीची कल्पना सविस्तर स्पष्ट करा.

प्रश्न ८

प्लेटोने सांगितलेली 'स्व'ची कल्पना स्पष्ट करा.

उपक्रम

'स्व'विषयक जाणीव, 'स्व'-प्रतिमा या विषयांवरील कथा, कविता मिळवा. त्यांची तत्त्वज्ञानातील 'स्व'च्या संदर्भात आपल्या सहाध्यायींबरोबर चर्चा करा.